

TANULMÁNYOK

Feleky Gábor

A FEHÉRGALLÉR SZÍNEVÁLTOZÁSAI

Egy foglalkozási aggregátum a „Marx–Weber erőterben” és azon túl¹

A hatvanas és hetvenes évek fehérgalléros szociológiáját egyértelműen az egymásra reflektáló *neoweberianus* és *neomarxista* törekvések, ennek következtében az *osztályproblematika*² határozták meg. A domináns teoretikus mező koordinátatengelyeit a marxi és weberi szemléleti pozíciók (a „Marx–Weber erőter”) alkották. A látszattal ellentétben itt nemcsak korábbi paradigmák ismételt megfogalmazásáról volt szó, hanem újak megjelenítéséről is. Új paradigma azonban nemcsak úgy keletkezhet, hogy radikálisan új szemléleti pozíciót foglalkunk el, hanem úgy is, hogy létező paradigmákat eredeti módon újrastrukturálunk avagy szintézisbe hozunk. *Átstrukturálás és szintézis*: a fehérgallérosok helymeghatározása szempontjából a jelzett időszakban ez jellemezte a szellemi „atyákhoz” való viszonyt.

A „koordinátatengelyek”

Ha elfogadjuk azt, hogy strukturális csoportok (osztályok) vannak, akkor a korrekciós paradigma alapja vagy egy differenciáltabb osztályfogalom, vagy pedig az osztályhelyzet más szempontú definiálása lehet. A *neomarxisták* az első megoldást választva kísérletet tettek az osztályelemzés kitérítésére és a hagyományos marxi dichotómia átértelmezésére. Az igazi feladat számukra éppen az *új középosztály konceptualizálása*³ volt. A *neoweberianusok* viszont új alapokra kívánták helyezni az osztályproblematikát, s ezeket az alapokat Weber munkásságában (Webernek Marxtól eltérő nézeteiben, sok tekintetben viszont köztük szintézisében) vélték megtalálni. A weberi szemléletmód és fogalomrendszer alkalmasabbnak látszott a differenciált társadalomszerkezet értelmezésére, s így a középosztály helymeghatározására is. Általa vélték meghaladni Marx

„tisztán gazdasági” oszt lyfogalm t, a konfliktusoknak és a közösségi identitás  rz s nek végső fokán anyagi érdekekre való visszavezetését.

Marx az *anyagi reprodukció viszonyaira* (a termelési folyamatra, a benne elfoglalt strukturális pozici okra) alapozta oszt lyelm let t, hangsúlyozva, hogy az osztályok meghat rozhat s gukat és identitásukat egy viszonylatrendszerben (más osztályokhoz való viszonyaikban) nyerik el: az osztály nem  rtelemezhet  csupán immanens jellemzői alapján, azaz önmagában nem létezik. A modell konfliktus-elv  volt: a strukturális csoportok közötti – az aszimmetrikus viszonyokban elfoglalt egyenlőtlen helyzeteket tükröző – ellentéteket magy raz  erővel ruházta fel, a társadalom mikénti újratermelődésének és változásainak  rtelemez  eszk z t látta benne. Az analízis adott korszak adott (a klasszikus kapitalizmus) viszonyainak elemzésén nyugodott, s társadalomszerkezeti dichotómiája szükségképpen elvonatkoztatást jelentett a „sokkal összetettebb empirikus realitástól”. Teoretikusan például – a konstrukció logikájából fakadóan – „nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozhatott a »középosztály« fogalmával” (Hyman 1983: 47).

A nyugati társadalmakban azóta bekövetkezett *változások* egyrészt cáfolták a marxi extrapolációk (főként a polarizációs tézis) helytállóságát, másrészt pedig *k h v st* jelentettek a szemléleti pozici  érvényességét illetően is. Az újabb jelenségek (az állami szerepvállalás új minősége, az ipari termelés magy raz  erej nek csökkenése, a társadalmi csoportszerkezet átrendeződése, a társadalmi egyenlőtlenségek növekvő gradualit sa stb.)  jabb kérdéseket vetettek fel.  gy tűnt, hogy az empiria divergenciája három alapvető pont n feszíti sz t a marxi oszt lykereteket: a strukturális csoportok képződését meghatározó társadalmi viszonylatokat (a termelés viszonyait) illetően, a dichotóm társadalomkép tekintetében, valamint a társadalmi csoportok objektív helyzete és gondolkodási-cselekvési gyakorlatai közúti összefüggés vonatkozásában.

Weber felfogásában (Weber 1967: 242–253; 1987: 303–308) az osztály: piaci feltételek mellett birtokolt *rendelkezési hatalomból* fakadó * letlehet s g*. Alapja: javak és k pes s gek fölötti ellenőrzés és ezek j vedelemk pz  felhasználása. Az „osztályhelyzet” a javakkal való ellátottságra, a külső életkörülményekre és a meg lt  letsorsra vonatkozó esélyekben jelenik meg. Mivel az egyének sorsának közös feltételét a piaci lehet s s gek határozzák meg,  gy az „osztályhelyzet” végső fokán „*piaci helyzet*”.

A „birtoklás” (tulajdonlás, vagy nos s g)  s a „birtokn lk lis g” (tulajdonn lk lis g, vagy ntalans g) Weber szerint minden osztályhelyzet alapkategóriája,  m az  gy létrejövő k t osztály nem egységes, hanem erősen differenciált. Az életlehetőség ugyanis attól függ, hogy milyen típusú javai vannak a tulajdonosnak egyfelől, illetve milyen típusú szolgáltatásokat tud felajánlani a munkaerőpiacon a vagy ntalan másfelől. *Nincs* tehát *tészta osztályhelyzet*, s ezt példázza a k z- és mag nhivatalnokok k z poszt ly  is, melynek vagy na nincs („negatív privilégium”),  m van munkaerőpiacon jól eladható k pes s ge („po-

zítív privilégiumi”), s így életlehetőségei kedvezőbbek, mint a munkásság (csak negatív privilégiumokkal sújtott) döntő többségének. Az osztálystruktúra tehát Weber felfogásában nem egyszerű dichotómia, hanem nagyfokú differenciáltság.

Marxtól eltérően Weber nem az osztályt tekintette a *kollektív cselekvés* elsődleges⁶ hordozójának. Az osztályhelyzet ugyanis nem vezet szükségképpen egységes cselekvéshez: a közös érdekek felismerése és az e szerinti „közösségi cselekvés” általános – főleg intellektuális jellegű – kulturális feltételektől függ. A tudatos közös *identitás* forrása a *rend* (az angolszász terminológiában szisztematikusan a státuszcsoport kifejezéssel jelölik), amely rendszerint közösség. A *rendi helyzet* alapja a társadalmi megbecsültségre vonatkozó negatív vagy pozitív társadalmi megítélés, összekapcsolódva egy jellegzetes életvitellel, s a más társadalmi csoportokkal való érintkezés – nagy valószínűséggel elzáródáshoz vezető – korlátozottságával.

Weber teóriája a modern társadalmak komplex csoportszerkezeteinek magyarázata szempontjából Marxénál adekvátabb értelmezési kereteket kínált. A „követnikészségben” természetesen szerepet játszottak az elmélet tartalmán kívül álló tényezők is, mint például a weberi passzusok – eltérő értelmezésekre is alapot nyújtó – tömörsége és rövidsége, továbbá a politikai-ideológiai klíma is (ami hatással van a tudományos respektusra) inkább neki kedvezett, mint Marxnak (Hyman 1983: 19).

Habár két, egymástól jellegzetesen különböző konstrukcióról van szó, ezek nem minden tekintetben zárják ki egymást. Közös bennük az osztály gazdasági alapokon történő megformulázása, a konfliktus-elv megjelenítése, az objektív helyzet és a kollektív identitás/cselekvés közötti összefüggés tételezése. Talán leegyszerűsítő a megfogalmazás, de úgy vélem, hogy a köztük lévő paradigmatis különbség a konstrukciós elemek mikénti elrendezettségében (az elemek átsúlyozásában és az ok-okozati összefüggések átstrukturálásában) rejlik.

Ami a *különbségeket* illeti: Marx az új értékek megteremtésére és az ebből eredő és ezt fenntartó társadalmi viszonyokra összpontosít, Weber viszont azt hangsúlyozza, hogy mi módon szerezzük meg a társadalom nyújtotta javakat és elismeréseket, s hogy ezt miképpen határozza meg a piac (Crompton–Gubbay 1977: 16). Megjeleníti tehát a fogyasztást, az elosztást és a nem anyagi javakat is. Marxnál az alapvető érdekellentétek a termelés során, Webernél viszont a munkaerőpiacon (a felajánlott szolgáltatások piaci értékelése mentén) alakulnak ki. A léhelyzetek, a kollektív gondolkodási és cselekvési minták empirikus sokféleségét Marx az osztályhelyzet felől rendezi, Weber azonban megformulálja a társadalom másfajta (a rendi helyzetet tükröző) tagoltságát is. Marxnál az objektív struktúrákon, Webernél a cselekvés általi objektíválódáson van a hangsúly.

A modern társadalmak csoportszerkezetét értelmezni kívánó *neoweberiánus törekvések* a weberi konstrukció Marxétól eltérő elemeire támaszkodva kezdték

meg a fogalmi építkezést. Pontosabban: a hatvanas és hetvenes években csak folytatták azt, amit az ötvenes években Mills (1951), Dahrendorf (1959) és Lockwood (1958) már megkezdett.

Proletarizálódás vagy polgárosodás?

David Lockwood és John Goldthorpe közös munkálkodása a társadalmi csoportok közti mozgás értelmezése szempontjából vált jelentőssé. Több publikációt is szenteltek az angol munkásosztály helyzetének bemutatására (Goldthorpe–Lockwood 1968a; 1968b) s ezekben cáfolták az osztály egy részének – a *jómódú munkásoknak* (affluent workers) – *polgárosodását* hirdető nézetet. Ez utóbbi elképzelés lényegében a proletarizációs tézis ellenében, tehát afféle „fordított marxizmusként” fogalmazódott meg, s így ideológiai funkciója is volt.

Lockwoodék nem fogadták el egyik tézist sem. A polgárosodási formula kapcsán kifejtett álláspontjuk⁶ szerint a jómódú fizikai dolgozók nem kerültek be a középosztályba, hanem életforma-csoportként különültek el a munkásság többi részétől. Elismerték azt, hogy a polgárosodási tézis alapjául szolgáló folyamatok, illetve jelenségek léteznek és hatnak. Egyfelől igaz az, hogy a munkásság nagyfokú szakmai differenciáltságának az anyagi viszonyokban, a státuszrendszerben és a magatartási reakciókban is jelentkező hatása ellene szól a homogenizációs értelmezésmódnak. Másfelől az is igaz, hogy az életszínvonal emelkedése és a felerősödő (upward) mobilitás módosítja a munkásságnak a középosztályhoz viszonyított helyzetét. Azt jelentik-e ezek a változások, hogy az anyagi helyzetében, kultúrájában és életstílusában⁷ is elkülönülő jómódú munkásság beolvad a középosztályba?

Nem, mert gazdasági aspektusból nézve a középosztály továbbra is előnyöket élvez a gazdasági biztonság, a járulékos juttatások (fringe benefits) és az előmeneteli lehetőségek terén. Relációs aspektusból nézve inkább a középosztály „lefelé” való relatív zártságáról, mint nyitottságáról van szó; az osztályközi formális és informális társadalmi érintkezés során a középosztály kevéssé fogadja el vele egyenrangúnak a munkásokat. A normatív aspektus – azaz többek között politikai attitűdökben, illetve magatartásokban megjelenő szemléletmód és magatartási normák – tekintetében Lockwoodék úgy találták, hogy a két osztály közötti távolság még mindig számottevő.⁸

Goldthorpe és Lockwood analízise az elosztás és a fogyasztás területén vizsgálta az osztályközi viszonyokat, tehát a „ki mit kap” kérdésén keresztül jelenítette meg a weberi szemléletet, és a középosztály-problematikát is. Elméleti megfontolások csak annyiban játszottak szerepet, amennyiben az empirikus rendezést szolgálták. Anthony Giddens és Frank Parkin munkássága viszont

éppen a társadalomszerkezeti teória eredeti módon való megújítása miatt érdemel figyelmet.

Cselekvés és strukturálódás

Giddens (1973) részben Lockwood (1958) nyomdokain haladva kísérte meg a tulajdonnal nem rendelkező fehérgalléros dolgozók helymeghatározását. Bár egyértelműen rájuk alkalmazta az „új középosztály” megnevezést, ám Lockwoodhoz hasonlóan ő is hangsúlyozta a fehérgallérosokra vonatkozó *általános érvényű elmélet nehézségeit*. Tisztában volt annak a szemléletmódnak a veszélyével, amely eltekint a nem fizikai munkaerő alkotta társadalmi kategória nagyfokú differenciáltságától (Giddens 1973: 179). Különösen szembevető volt számára az a *növekvő távolság*, amely a kedvezőbb helyzetű diplomásokat, műszakiakat és az irányításban dolgozókat választotta el az erősen feminizálódott egyszerű irodai és kereskedelmi dolgozóktól. Ez utóbbi „fehérlblúzos” (white-bloused) alkalmazottakat egyenesen a fehérgalléros szektor „alsó osztályának” (underclass) nevezte (Giddens 1973: 181, 288).⁹

Az alkalmazotti jelenség empirikus valóságával számot vetni kívánó elemzések módszere adott szemszögből nézve meglehetősen egysíkú. Előbb kijelentik, hogy a csoport heterogén, és a helyzet bonyolult. Aztán hozzálátnak az „ujjgyakorlatok” bemutatásához, azaz a fehérgallérosok helyzetének összetevőit egybevetik a munkásokéval, majd pedig elkészítik a „távolság-leltárt”, tehát a közeledésre vagy éppen a távolodásra vonatkozó érvek következnek. Lockwood sémája (1958) szakította meg először ezt a monotóniát azzal, hogy a releváns léthelyzeteket fogalmilag széttagolta (dimenzionálta), s az elemzést e dimenziókon belül hajtotta végre. Ugyanakkor a módszer – a fogalmi rendezés nagyszerűsége ellenére is – teoretikus értelemben statikusnak bizonyult. Lockwood adottnak vette a léthelyzetek (munkaszituáció, piaci és státuszhelyzet) mikéntiségét, viszonyrendszereit és intézményesültségét, nem vizsgálta az e helyzeteket kialakító folyamatokat és viszonyokat. Giddens a fehérgallérosok helyzetének összetevőit vizsgálva mindezt egy dinamikus értelmezési keretbe helyezte.

Weberre épülő elméleti törekvése¹⁰ az volt, hogy a struktúrák világát, az abban megjelenő osztályszerkezetet a cselekvés felől vezesse le. Felfogásában a társadalmi struktúra a cselekvésen keresztül termelődik újra, s részben általa is módosul. Az osztályelmélet alapproblémájának az osztályviszonyok „strukturálódását” (structuration) tartja, tehát azt a folyamatot, melynek során a cselekvők mindennapi életüknek generációkon át történő reprodukciója révén újratermelik vagy módosítják társadalmi viszonylataikat. „Az osztálystruktúra jellegzetességeit a cselekvő ember teremti meg, az osztályviszonyoknak mint interakcióknak a kialakításával, s amikor a struktúra jellegzetességeit a cselek-

vők interakciók módozataként jelenítik meg, egyúttal reprodukálják a struktúrát magát is” (Giddens 1976: 123; idézi Prandy et al. 1982: 184).

A strukturálódás lényeges aspektusa, hogy általa újratermelődik az *életesélyek aszimmetriája*, amit Giddens minden társadalmi formációhoz hozzátartozó kizsákmányolási/megfosztottsági viszonyként értelmezett (Giddens 1973: 108, 130–131). Az aszimmetria egyik „főkomponense” az eltérő „*piacképesség*”, azaz mindazon releváns attribútumok, melyeket az egyének az alkufolyamatokba visznek be (Giddens 1973: 103).

Az osztályviszonyok strukturálódása szempontjából két alapvető formát különböztetett meg egymástól. A *közvetlen* (proximate) strukturálódás tényezői azok, melyek az osztályelrendeződés feltételeit alkotják. Ide sorolta a munkamegosztást (a piacképesség eltéréseire épülő foglalkozási különbségeket és az adott termelési technikához kapcsolódó *paratechnikai* viszonyokat), a hatalmi viszonyokat, valamint a *disztributív csoportosítás*¹¹ hatásait. A *közvetett* (mediate) strukturáló tényezők azok, melyek a mobilitási esélyek adott megoszlása által irányítottak, azaz a piacképességet (a termelési eszközök tulajdona, a képzettségi vagy technikai kvalifikáció és a fizikai erő birtoklása) az osztályelrendeződéssel összekötik. A kétfajta strukturálódás alapján egy háromosztályos (felső, közép, alsó) modellt állított fel.

Ebben a strukturálódási mezőben vizsgálta Giddens az új középosztály növekedését. Szemben azokkal, akik a közvetett strukturálódás (főként a piacképesség) felől magyarázták a fizikai és a nem-fizikai dolgozók *közi* osztálykülönbséget, ő a két strukturálódási mód együttes szerepét emelte ki (Giddens 1973: 82). A munkafolyamatban elfoglalt hely értelmezése céljából korrigálta Lockwood „munkaszituáció” fogalmát, elkülönítve egymástól a paratechnikai és az autoritási viszonyok hatását, ezeket ugyanis szerinte Lockwood összemosta. Az új középosztályon *belüli* differenciálódást egyfelől a piacképesség, másfelől pedig a munkamegosztás felől magyarázta. Úgy látta, hogy még az azonos munkakerőpiaci pozíciójú fehérgalléros dolgozók között is jelentős különbségek vannak (Giddens 1973: 187–188), s ezért igen nehéz feladatot jelent osztályhelyzetük meghatározása. Giddens emiatt elutasította a részéről leegyszerűsítőnek tartott „*szolgálati osztály*” teóriát (ez ugyanis valójában a paratechnikai viszonyokat is autoritási viszonyként kezeli), s ambivalensen viseltetett az „*új munkásosztály*” formulával szemben is.¹²

A fehérgalléros jelenség és vele a középosztály problematika szinte kínálja magát a giddensi típusú teória számára. Struktúra és cselekvés ígért szintézise azonban csak részben, elsősorban a definíciók (strukturálódás, piacképesség) szintjén valósult meg. A strukturáló tényezőket Giddens alapvetően a struktúra (az objektiváció) oldaláról, nem pedig a cselekvési reprodukció felől vezeti le, így valójában keveset tudunk meg a struktúrát fenntartó és módosító egyéni és kollektív cselekvésekről.¹³

Az osztály mint cselekvési stratégia

A cselekvés és struktúra közti viszony aszimmetriáját és ennek a fehérgallérosok helymeghatározásában való megjelenítését illetően Frank Parkin más megoldást választott neoweberiánus kísérleteiben (1971; 1974; 1979). A fő probléma számára az volt, hogyan lehet a piaci helyzetre épülő weberi osztályfogalom problémáit megoldani. Az ugyanis nyilvánvaló volt, hogy a piacképességben meglévő eltérések, továbbá a piaci viszonyok közepette keletkező érdekek és elérhető előnyök bázisán jószerével végtelen számú osztály állítható fel, s egeszes osztályhelyzetek újabb rendező szempontok nélkül nem analizálhatók.

Parkin (1971) elfogadta kiindulópontként a piacot. Az osztálystruktúra gerincének a foglalkoztatási rendet tartotta, mely egyben a *juttatási rendszer* (reward system) alapja is. Az osztályhatárok felállításának nehézségét az okozta számára, hogy a juttatási hierarchia nem megszakításos jellegű.¹⁴ Mindazonáltal elkülöníthetőnek vélt néhány „*törésvonalat*”, melyek közül meghatározónak látta a fizikai és a nem-fizikai foglalkozási kategóriák közti elkülönülést. Az osztályvonal a domináns osztályban jelöli ki a fehérgalléros foglalkozásúak helyét, hiszen – a jövedelem nagysága és biztonsága, az előrelépési lehetőségek, az állás biztonsága, a munkakörülmények és a nagyobb szabadságfok tekintetében – jól felismerhető juttatási előnyökkel rendelkeznek (Parkin 1971: 25–26).

Valójában ezen előnyök igen differenciált módon oszlanak meg a fehérgallérosok között, s bizonyos nagy létszámú csoportjaikat (egyszerű irodai munkákat végzők, eladók) nem választják el érvényesen a fizikai dolgozóktól. Nagyobb problémát jelent azonban a juttatási rendszert közvetlenül a piacból levezetni (Carter 1985: 46), azaz piac-függőségét genetikusan és kauzálisan is bizonyítani. Talán ez motiválta Parkint abban, hogy az osztályproblematikát – s ezzel a fehérgallérosok helymeghatározását is – más alapokra helyezte (1974, 1979).

Kiindulópontja most is Weber volt, ám nem a piac, hanem a cselekvésméleti nézőpont, közelebbről a társadalmi „zárlat” fogalma. Ez Webernél (1976: 128–134; 1987: 68–71) olyan folyamatot jelöl, melynek során adott társadalmi csoportok mások számára kizárják, korlátozzák vagy feltételekhez kötik a részvételt. A „versengő cselekvők” nyelvén kifejezve: úgy próbálják maximalizálni saját előnyeiket, hogy másokat korlátoznak a javakhoz való hozzájutásban. A cél mindig a kívülállókkal szembeni elzárkózás: az, hogy a kívülállókat valamilyen mértékben kizárják a szóban forgó (társadalmi vagy gazdasági) esélyekből.¹ A kizárás kritériuma és ereje az adott csoportnak az elosztási rendszerben elfoglalt helyétől függ. Parkin abban lépett túl Weberen (Carter 1985: 46) hogy egyenértékű jelentőséget tulajdonított a kizárt csoportok cselekvési stratégiájának is, ami szintén létrehoz elzáródást.

Parkin a társadalmi zárlat két alapvető típusát különböztette meg. Az első a *kirekesztő zárlat* (social closure by exclusion): alapja a kirekesztésre (nyerésre) irányuló hatalom, mely rendszerint a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjén elhelyezkedőkkel szemben érvényesül. A másik zárlat-típus alapja a kizsákmányolástól/megfosztástól való félelem, s ez *szolidarisztikus alapú elbitorlási zárlatot* (social closure by usurpation) eredményez, s rendre a domináns csoport felé irányul.

A zárlat kategóriáját Parkin úgy építette be a társadalmi tagozódás fogalmi készletébe, hogy az osztályt az általa alkalmazott *zárlat-stratégia* talaján definiálta. A zárlat alkalmazott típusa (kirekesztő vagy szolidarisztikus/elbitorlási) alapján határozta el egymástól az alapvető osztályokat, s így ismét dichotóm modellhez jutott: az anyagi és társadalmi javakat birtokló uralkodó osztályhoz, és a birtoklásból kizárt alávetett osztályhoz. Az osztályok közti határvonal az a „töréspont”, ahol az egyik zárlat-stratégiát egy teljesen más zárlat-stratégia váltja fel (Parkin 1974: 5). Ebben a modellben az okozza az elrendezés legfőbb problémáját (a „besorolási anomáliákat”), hogy bizonyos csoportok egyszerre alkalmazhatják – és alkalmazzák is – mindkét stratégiát: a kizárást is és a szolidaritást is. Ez a helyzet Parkin szerint a *fehértallékosok* alsó csoportjainál (a fehértallékos „proletariátusnál”). Őket ez a *kettős stratégia* jellemzi: előnyeiket kizárással védelmezik „lefelé”, hátrányaikat szolidaritással minimalizálják „felé”. A kettős stratégiát alkalmazó csoportok besorolását Parkin a dominancia-elv (az *elsődleges stratégia*) alapján vélte megoldhatónak.

A kizárási/megfosztottsági viszonyt Parkin általános társadalmi viszonynak tekintette (Parkin 1979: 94), amely nemcsak az osztályviszonyok konceptualizálására használható fel, hanem alkalmas az etnikai, a közösségi, a nemi és egyéb konfliktusok értelmezésére is. Sőt mi több, úgy vélte, hogy elmélete összhangot teremt az – egymástól igen gyakran eltérő – osztályhelyzet és osztály-identitás/cselekvés között. „Ha a zárlat-modellt alkalmazva a kollektív cselekvésmódot tekintjük az osztályt meghatározó vonásnak, akkor ilyen problémák fel sem merülnek. Nincs ugyanis olyan, az osztálycselekvésre vonatkoztatott objektív pozíció-struktúra, amely az ellentmondást eredményezné” (Parkin 1979: 113).

Parkin egyszerre őrizte meg és hagyta el a weberi alapokat, amikor az osztálymeghatározottságot a piac (a juttatási rendszer, azaz a „ki mit kap”) helyett a cselekvés felől dolgozta ki. Korábbi művében (1971) nála az eltérő piaci helyzetben gyökerező egyenlőtlenség hozta létre a fő „törésvonalat” (tehát a zárlatot) a társadalomban, most fordítva: a zárlat formáiból következik az egyenlőtlenség.

Ha Giddensnél azt hiányoltuk, hogy a struktúra elnyomja a cselekvést, itt azt kell szónak tennünk, hogy az „osztály = cselekvés” formula szinte kiiktatja a struktúrát (Prandy et al. 1982: 185). Parkin valójában nem vizsgálja, hogy miképpen jön létre a juttatási rendszer; mik a javak elosztásának kritériumai; mi-

től függenek a juttatási rendszeren belül alkalmazott eljárások, azaz mi a zárlat alapja; a zárlat-stratégia alkalmazását milyen mértékben befolyásolja a viszonyok és pozíciók rendszerében elfoglalt hely;¹⁵ milyen egyéni cselekvési minták révén jön létre (kényszerítődik ki?) a kollektív cselekvés stb. Tehát nincs szó a cselekvés – giddensi szóhasználatával élve – strukturálódásáról.

Giddens és Parkin weberi alapokról indulva definiálták újra az osztályfogalmat. Weber követéi abban, hogy teóriájuk fogalmi készletébe felvették a piaci kategóriákat. Látták azonban azt a konstrukciós problémát, hogy a birtokolt dolgok, illetve képességek nagyfokú változatossága alapján csaknem tetszőleges számú osztály állítható fel. Tartózkodtak attól, hogy a piacot tartsák az osztályhelyzet domináns kategóriájának. Ezt Giddens esetében az jelzi leginkább, hogy a strukturáló faktorok közé felvette a „disztributív csoportosítás” hatását. Későbbi munkáiban Parkin (1974; 1979) is eltávolodott a kereslet-kínálat általános magyarázóelvétől, hangsúlyozva, hogy a piaci elvek legitimitása valójában az uralmi viszonyokkal összefüggő konvenció.¹⁶

Míg erről a pontról Dahrendorf (1959) a hatalom, ők a cselekvés irányába indultak el. Különbséget tettek társadalmi struktúrák, valamint a struktúrákon belüli egyéni és kollektív cselekvés között, ám a súlypontot hol az előbbire (Giddens), hol az utóbbira (Parkin) helyezték. Tisztázatlan maradt azonban az, hogy mi van egyéni és kollektív cselekvés, illetve cselekvés és struktúra között.

Egy piacelvű neomarxista változat

Ahogy az „erőtér” weberi tengelye a marxizmussal való dialógus és vita jegyében épült, úgy a „marxista tengely” fokozatos kirajzolódását is tekinthetjük a weberiánus kihívásra adott válaszként. A marxisták egyrészt az osztályhelyzet objektív determinánsait hangsúlyozták, s a cselekvést is az anyagi reprodukció felől értelmezték; másrészt pedig főként azt kifogásolták, hogy a másik oldal „elsikkasztja” a marxisták által független változónak tekintett termelési viszonyokat, lényegében olyan függő változókkal helyettesítve, mint például a piac avagy a magatartás. Nem kis mértékben gyengítette azonban a marxista érvelés átütőerejét, hogy nyilvánvaló divergencia mutatkozott a dichotóm modell és a társadalomszerkezet nagyfokú differenciáltsága, illetve az objektív helyzetek és a bennük elhelyezkedők gondolkodási és cselekvési orientációi között.

Az egyik legismertebb marxista kísérlet (Westergaard–Resler 1975) úgy őrizte meg az ortodoxiát, hogy közben el is távolodott tőle, hiszen nem a termelés, hanem az *elosztás* egyenlőtlenségeiből kiindulva vizsgálta az osztályokat. Westergaardék tehát a „ki mit csinál” helyett a „ki mit kap” kérdését helyezték a középpontba. Ez utóbbit legalább olyan magyarázó erejűnek tartották, mint a termelésben elfoglalt helyet. A „ki mit kap” nézőpont nemcsak az osztályhoz való tartozás alakító kritériuma, hanem az osztálycselekvés bázisa is: a rendszer

fenntartására vagy strukturális átalakítására irányuló cselekvésirányok értelmezési kerete.¹⁷

A mű alapproblémájára¹⁸ adott válaszaikban Westergaardék rendre az ortodoxiát ismétlik: a lényeg nem változott, a dichotómia fennmaradt, „akármenyire bonyolultak is századunk végén a (...) kapitalista társadalmak részleteikben, lényegüket tekintve roppant egyszerűek” (Westergaard–Resler 1985: 61). Ennélfogva utasították el a munkásosztály polgárosodásának tézisé, a „középosztály” fogalom használatát,¹⁹ a fehérgallérosoknak a munkásságtól való elkülönítését.

A piacfüggőség „törésvonalai” alapján három csoportba sorolták a fehérgallérosokat. A *privilegizált helyzetűek* (menedzserek, igazgatók, vezető tisztviselők és befutott értelmiségiek) kis csoportja bizonyos mértékig függetleníteni tudja magát a piactól, amennyiben képes érvényesíteni a juttatásokra való igényét. A *közbülső csoportot* alkotók (ellenőrök, technikusok, tisztviselők, értelmiségiek) némi piaci „felárat” élveznek keresetben és járulékos jutalmakban (autoritás, előmenetel, biztonság stb.), ami módosítja munkaerőpiaci függésük természetét. Ez társadalmi és politikai értelemben ütközőcsoport, mivel olyan „felárpozíciókat” aggregál, melyek az alattuk elhelyezkedő egyének felemelkedési törekvéseinek célpontja. A harmadik csoport tagjai (egyszerű irodai munkát végzők, kereskedelmi dolgozók) a közbülső csoport alsó zónájából a *közönséges bérkeresők* kategóriájába csúsztak át, nem rendelkezván „felár-képes” ritkasági attribútumokkal. Bizonyos konvencionális előnyök még elválasztják őket a munkásságtól, ám a keresetek alapján már a közönséges munkások széles tömegeihez tartoznak. A fehérgalléros foglalkozások expanziója mögött valójában a „fehérlúzos” rutinmunkák elterjedése áll, s nem kis mértékben ezzel is magyarázható a jövedelmi előnyök eltűnése (Westergaard–Resler 1985: 130–136).

Mindazonáltal a piacelvű megközelítés nem könnyítette meg Westergaardék számára a dichotóm szerkezet melletti érvelést: a változatos piaci elhelyezkedés ugyanis elvi nehézségeket jelent az egyértelmű csoporthatárok kijelölésében. A bérkereső népesség erős gazdasági rétegzettségét (piacfüggőségük eltéréseit) elismerték ugyan, ám „munkás” megnevezéssel illették mindazokat, akik arra kényszerülnek, hogy a piacon adják el munkaerejüket. Itt tehát a piacfüggőség ténye a konstituáló mozzanat, tekintet nélkül a fragmentáltságra. A munkásság és a „felsőbb” osztály között – de nem egy harmadik strukturális pozíció megjelenítésként – „nehezen körülhatárolható, közbülső” csoportokat diagnosztizáltak.

A fehérgallérosokat ebben a háromosztatú térben helyezték el. A *privilegizált* helyzetű kisebbségnek a „felsőbb osztályhoz” kötődését valószínűsítették; a *piaci előnyöket (felárat) élvező* csoportot „durván középosztálybeli” pozícióval jellemezték, azaz inkább státuszcsoporthként különítették el; a *kedvezőtlenebb helyzetű* többséget pedig a munkássághoz sorolták: „Életük tényei egyre határo-

zottabban helyezi őket a bér munkásokkal egy sorba. (...) A hivatali vagy más, hasonlóan alacsony szintű irodai szabványmunkát végzők részben bekerültek a »munkásosztályba«, részben annak határán, de semmi esetre sem azon kívül állnak» (Westergaard–Resler 1985: 407). Westergaardék tehát felelevenítették a proletarizációs tézist, miközben zavarbaejtő módon ismételték a „proletaroid helyzet egyfelől; csökkenő, de még azért létező előnyök másfelől” formulát. Az empiria felől a különbségeket, a teória felől pedig a hasonlóságot hangsúlyozták.

Elismerték azonban, hogy a *gondolkodási és cselekvési orientációk* felől nézve nincs szó proletarizálódásról. Nincs automatikus megfelelés vagyoni, hatalmi és más lehetőségek által teremtett objektív helyzet, illetve szervezet, gondolkodásmód és mindennapi kultúra között, azaz e párhuzamos tagolódások csak részben fedik egymást.²⁰ Van tehát egy osztálytudat nélküli, afféle „magában való” osztályrész, melynek bár önmagában véve nincs súlya („a tőkés rendszer nem függhet az alacsony szintű »fehérgalléros« munkaerő beleegyezésétől vagy támogatásától” (Westergaard–Resler 1985: 437), ám középosztály orientációjú különállása mindenképpen gyengíti a munkásság kollektív cselekvésének erejét.

Bár Westergaardék alapkérdésként fogalmazták meg, miként válaszolnak helyzetükre az egyenlőtlenségek által érintettek, a *cselekvési analízis* mégis elmaradt. A disztributív struktúrák álltak előtérben, s a cselekvésproblematika kimerült az osztályharc esélyeinek taglalásában. Az elemzés „féloldalasra” sikerült, s ráadásul a gyakori ideologikus argumentáció következtében veszített meggyőzőerejéből: a differenciáltság és az ellentmondások megjelenítését rendre lerontotta a „lényegét tekintve a helyzet roppant egyszerű” típusú alapállás.

A piacerlvű nézőpont új volt ugyan a marxizmuson belül, ám alapvetően az *ortodoxia* talaján maradt. Az új középosztály konceptualizálását a proletarizálódási tézis dominanciája alapján oldotta meg, nem hagyva kétséget afelől, hogy csökken a különbség a már proletarizálódott és a még státuszcsoporthoz elkülönített fehérgallérosok között. A neomarxisták többsége azonban megkísérelte új *fogalmi rendszerbe* – ez teljes egészében hiányzik Westergaardék elemzéséből –, illetve új *konceptuális sémába* helyezni a fehérgallérosok helymeghatározását.

Az „új munkásosztály” koncepció

A neomarxisták törekvése arra irányult, hogy „visszahelyezzék jogaiba” az anyagi reprodukció, közelebbről a termelési folyamat viszonyait. Ezért elvi okokból szembe helyezkedtek minden olyan kísérlettel, mely a strukturális csoportok képződését ebből a viszonyrendszerből kiemelte. A képzettséget és a tudást például számos elmélet strukturáló faktorként kezelte, a marxisták azon-

ban csak annyiban, amennyiben az a termelő munkafolyamat elemét képezi. Ez fogalmazódott meg *Serge Mallet* „új munkásosztály” koncepciójában is (Mallet 1963; 1975; 1983).²¹ Mallet a munkafolyamatra, a folyamatban résztvevők érdekeire és identitására, a műszaki tudásnak a folyamatban betöltött szerepére koncentrált.

A munkafolyamat résztvevői közül kulcsszereppel ruházta föl Mallet a *műszaki tudás hordozóit*, függetlenül attól, hogy a konvencionális kategorizálás fizikai vagy szellemi dolgozóként határozza-e meg őket. Így a közfelfogás által a középosztályhoz tartozónak vélt műszakiakat (mérnökök, technikusok, kutatási személyzet stb.) is besorolta a munkásosztályba, az automatizált termelési rendszerek folyamattírányítását és karbantartását végző szakképzett munkásokkal egyetemben. Ez azonban már nem azonos a hagyományos értelemben vett munkásosztállyal, annak szerepét Mallet szerint a modern ipari viszonyok megkérdőjelezték. Ez már *új munkásosztály*, melynek meghatározásához elégtelenek a szociológiai (az életmódban rejlő), a technikai és a munkajogi kritériumok. Az alapvető ismérv a termelő szerepe a munkafolyamatban (produktív funkció) egyfelől, kirekesztettség a termelési folyamat tényleges irányításából másfelől (Mallet 1983: 78).

Mallet szerint a technikai fejlődést kísérő új munkaszervezeti formák bázisán létrejövő új munkáscsoportok (azaz a műszaki tudás hordozói) a munkásság élcsapatát alkotják a „harmadik ipari forradalom” megvívásáért folyó harcban. Ők a marxi értelemben vett „összmunkás” funkció hordozóinak legképzettebb csoportja. Helyzetükből és tudásuk reflexivitásából fakadó forradalmiságuk nem a rendszer megdöntésére, hanem a társadalmi viszonyok alapvető átrendezésére irányul. Megkérdőjelezi a profit-maximalizálás logikáját és a vezetési hierarchia hatalmát (privilegizált helyzetét), kihívást intéznek a termelés ellenőrzésének adott rendje ellen. Céljuk a termelők általi ellenőrzés, azaz a munkás-önigazgatás (Mallet 1983: 78, 80, 81–82).²²

Mallet a marxi ortodoxiát ismételte meg azzal, hogy a termelést tette meg az új osztály képződésének keretét. Ugyanakkor azonban túl is lépett rajta, hiszen lényegében *funkcionális tudásosztály*ként határozta meg ezt az új társadalmi kategóriát. Így vált bevonhatóvá a munkásosztályba a *műszaki alkalmazottak* nagy tábor. Mallet koncepciójában a szociológiai analízis alárendelődött a *politikai-ideológiai* szempontoknak: a valahol a „régik munkásosztály” és az „új középosztály” között elhelyezkedő „új munkásosztályt” kvázi-homogén osztálytudattal és küldetéssel bíró történelmi szubjektumként értelmezte.

Némelyek elvi okokból rokonszenveztek a Mallet-féle osztálykonstrukcióval (Gorz 1964; Garaudy 1969); voltak, akik kutatások alapján cáfolták a hipotézis empirikus érvényességét (pl. Gallie 1978); mások elvi kifogásokat hangoztattak, többnyire hibásnak tartva azt a mozzanatot, ahogyan Mallet a fehér-gallérosok jelentős részét bevonta a munkásságba. Alain Touraine például (Touraine 1971a; 1977) egy párhuzamos elmélet új kontextusában jelenítette

meg a középrétegek társadalmi szerepét. A posztindusztriális társadalomban – mely nem a tőkén, hanem a társadalom működtetéséhez szükséges tudás felhalmozódásán alapszik – az alapvető konfliktus a döntéshozó hatalom kulcspozícióit birtoklók és a döntések feletti ellenőrzésből kizártak között zajlik. A kizártak „új társadalmi mozgalmainak” főszereplői jórészt az új középrétegek tagjaiból (értelmiségi alkalmazottak, alsóbb szintű vezetők, beosztott irodai és műszaki szakemberek stb.) kerülnek ki, akik egy ellenerő képzéséhez szükséges tudományos és szervezeti tudás birtokosai.

Mallet és Touraine párhuzamos konstrukcióiban a közös vonás az, hogy mindketten a progresszív társadalmi változás élcspataként jelenítik meg az új középrétegek nagy részét. Más tekintetben viszont már teljes a *divergencia*: Touraine szerint a munkásosztály a maga eszméivel, szervezeteivel és politikai törekvéseivel elvesztette jelentőségét a posztindusztriális társadalomban (Ross 1987: 16).²³

Figyelemre méltó, hogy későbbi írásában André Gorz is (1976) megkérdőjelezte a fehérgallérosok beolvasztását a munkásságba. A műszaki alkalmazottak munkája ugyanis nem csupán autoritás és hierarchikus privilégium nélküli szakmai tevékenység, hanem a felügyelet, a szervezés, az ellenőrzés és a parancsadás elemeit is tartalmazza. Privilégiumaikhoz a képzettség révén szerezhető „jogosítvány”, a képzés azonban maga is a hierarchikusan szervezett társadalom terméke. Mivel a munkássághoz viszonyított kedvezőbb helyzetükben saját befektetéseik kiérdemelt hozadékát látják, így elemi érdekük fűződik a távolság fenntartásához, s ezt szocializációs normáik és értékeik is megerősítik. Az adott viszonyokkal szembeni kollektív fellépésüket mélységes ambiguitás jellemzi: „nem mint proletárok láznak, hanem az ellen lépnek föl, hogy proletárként bánjanak velük”.²⁴

Gorz nem volt egyedül eme nézetével. Mások (pl. M. Mann 1973) is hangsúlyozták, hogy a francia baloldali szerzők új munkásosztályt tételező és az 1968-as események által megerősítettnek vélt nézetei téves helyzetértelmezésre épültek. A megmozdulásokban részt vevő műszakiak és „káderek” („cadres”)²⁵ radikális követeléseit ugyanis valójában nem a rendszerrel szembeni alternatíva, hanem a hierarchikus struktúra merevségei, közelebből az előrejutási lehetőségek hiánya motiválta.

Mindazonáltal Mallet „új munkásosztály” koncepciója még inkább hangsúlyossá tette ezeknek a csoportoknak a munkássághoz viszonyított pozícióit, egyfajta határozott vonatkoztatási pontot teremtve a fehérgalléros csoportok helymeghatározása tekintetében. Az 1970-es évektől kezdve számos kísérlet történt újabb strukturális pozíciók kijelölésére. A megoldások két nagyobb típusa rajzolódott ki: a fehérgalléros aggregátum egészét, illetve egyes csoportjait új strukturális csoportként határozták meg, illetve ellentmondásos helyzetüket tekintették struktúráló tényezőnek. Az első megoldást N. Poulantzas (1975) „új kispolgárság”, valamint B. és J. Ehrenreich (1977) „professzionális-

menedzseri osztály” koncepciója képviselte, E. O. Wright (1980) „ellentmondásos osztályhelyzet”, R. Crompton és J. Gubbay (1977) „strukturális ambiguitás”, G. Carchedi „kettős funkció” koncepciójában fogalmazódott meg.

Neomarxista változatok az „új osztály”-ra

Nagy hatású hipotézisében Nicos Poulantzas (1975) a fehérgallérosokat „kivonta” a munkásosztályból és egy igen szélesre sikeredett „új kispolgárság” képviselőként jelentette meg őket. A középrétegek problémája a munkásmozgalom politikai stratégiája szempontjából volt érdekes számára. Az egyszerre összetett és leegyszerűsítő konstrukció megújított marxista teoretikus bázisra épült.²⁶ Kiindulópontja az volt, hogy a termelés viszonyai nem pusztán gazdasági, hanem egyidőben politikai és ideológiai viszonyok is. Ez utóbbiak tehát nem a termelési viszonyok egyszerű következményei, hanem eleve jelen vannak a termelési folyamatban, s a gazdasági értelemben vett kizsákmányolás/megfosztottság viszonylatot termelő folyamat egyúttal a politikai és ideológiai uralom/alávetettség viszonylatát is reprodukálja (Poulantzas 1978: 21). Ebből következik az is, hogy a strukturális csoportok (osztályok) helymeghatározásához nem elégségesek a gazdasági kritériumok, ki kell egészülnie politikai és ideológiai ismérvekkel is.

Az analitikusan elkülönített ismérvek mentén végrehajtott dichotóm osztályozások (produktív/improduktív munka, uralmi/alávetettségi helyzet, tudásprivilégium/kizártság) eredményeként egy extrém módon *leszűkített munkásosztályt* (ez csak értéktöbbletet termelő és anyagi javakat előállító munkásokból áll) konstruált. Ebből még a szolgáltató iparágak fizikai dolgozói is hiányoznak (nem termelői az értéktöbbletnek, nem közvetlen résztvevői az anyagi termelésnek), nem is szólva a fehérgallérosokról. Ők Poulantzas szerint nem elkülönült rétegeket alkotnak, hanem az általa „új kispolgárság”-nak nevezett valódi osztályt.²⁷

Az „új kispolgárság” nem tulajdonosa a termelési eszközöknek, nem végez produktív munkát (nem állít elő anyagi javakat, nem termel többletértéket), a tőkének nyújtott szolgáltatásaiért cserében részesedik az értéktöbbletből. Identitását politikai és ideológiai tényezők teremtik meg, azáltal, hogy résztvevője a munkásság felett gyakorolt uralomnak és jelentős szerepet játszik az aszimmetrikus tudásvizonyok fenntartásában (Poulantzas 1983: 110–112).

Az integratív elemek hangsúlyozása mellett Poulantzas nagy figyelmet szentelt az új osztály belső *differentiálódásának* is, külön kiemelve azokat a csoportokat (a szolgáltató szektorban és a hivatalokban rutinszerű munkát végző, alávetett helyzetű dolgozók, valamint a termelésben közvetlenül részt vevő műszakiak), melyek inkább a munkásosztályhoz állnak közelebb (Poulantzas

1983: 114–116). Itt próbálta „visszanyerni” azokat a veszteségeket, melyek – az empirikus valóságtól távolságot tartó – teoretikus szigorából származtak.

A belső szegmentáció azonban nem tette kérdéssé Poulantzas számára, hogy itt sajátos osztálypozíciót birtokló strukturális csoportról, egy *harmadik osztályról* van szó. Ez a pozíció ugyanakkor nem pusztán birtoklóinak társadalmi helyzetéből, hanem jórészt a tőkés–munkás szembenállásból nyeri értelmét, ezért a jövőre nézve ennek az osztálynak az önállósága akár meg is kérdőjeleződhet.

Poulantzas teljesítménye, mivel sajátos ellentmondások jellemzik, ellenáll az egydimenziós értékeléseknek. Egyszerre erősíti és haladja meg a marxi ortodoxiát, alapállása egyszerre tanúskodik a szemléleti pozíció összetettségéről és a tiszta helyzetekre való törekvés leegyszerűsítő tendenciájáról, elemzése egyszerre elvont és aktualitásokba ágyazott. Magam az analízis legnagyobb értékének a fogalmi rendezést tartom, amely azonban alapvető ponton kelt hiányérzetet. A gazdasági, a politikai és az ideológiai faktorok *interdependenciáját* deklaráló tézise ragyogó lehetőséget villantott fel, hiszen általa a tagozódáselméletek kiemelhetők lettek volna abból a gödörből, ahová a *lineáris oksági szemlélet*²⁸ juttatta őket. A szinkronitásban rejlő lehetőséget azonban Poulantzas nem használta ki, diakrón megoldásai jobban megfeleltek az elmélet kívánalmainak; az interdependencia tényleges megjelenítése ugyanis kétségkívül gátolta volna a tiszta helyzetek felmutatását. Így viszont a teória szükségképpen megkerülte az új kispolgárságba besoroltak léthelyzetének strukturális ellentmondásait.

A marxista elemzések egyik meghatározó vonása, hogy a társadalmi folyamatokat és struktúrákat az anyagi reprodukció viszonyai felől közelítik meg. E szemléleti pozíció intellektuális státuszát komoly mértékben rontotta képviselőinek a szűkebb értelemben vett termelés magyarázó erejébe vetett hite, az, hogy továbbra is a termelés viszonyait tekintették a társadalmi összefüggések független változójának. Barbara és John *Ehrenreich* egy új dimenzió (a termelésen kívüli viszonyok) megjelenítésével kiemelte az osztályképződést az ökonómiai meghatározottságból, s ezáltal a fehérgeallérosok jelentős hányadát kitevő értelmiségieket és vezető beosztásúakat egy új osztály tagjaiként írta le.²⁹

Az osztályok definíciójához szükséges, ám nem elégséges feltételnek tartották a társadalom *gazdasági* viszonyaiban elfoglalt helyet. A rendszer fennmaradása nemcsak a többletérték akkumulációjának, hanem a *kultúra* és az osztályviszonyok *mindennapi életben* történő újratermelődésének is függvénye. Ezért az osztály társadalmi és kulturális koherenciáját hangsúlyozták, továbbá azt, hogy tagjaik hasonló életstílusban, képzettségi háttérben, fogyasztási mintákban, munkával szembeni habitusban, értékekben, sőt magánszférán belüli tapasztalatokban osztoznak (Ehrenrich–Ehrenrich 1983: 106–107).

Az új osztály (Professional-Managerial Class = *PMC*) olyan bérkereső szellemi foglalkozásúakból áll, akik nem tulajdonosai a termelési eszközöknek, s

legfőbb funkciójuk a *kultúra és az osztályviszonyok reprodukciójának* biztosítása. Ez a funkció a társadalom irányításában illetve az ideológia termelésében és propagálásában szerepet játszó körében közvetlenül mutatkozik meg, mások esetében közvetettebb. Az Ehrenreich házaspár tisztában volt vele, hogy nem túl szigorú definíciójuk következtében az új osztály tagjai igen széles foglalkozási, képzettségi, jövedelmi, hatalmi és presztízs skálán helyezkednek el. Ezért maguk is hangsúlyozták az osztályhatárok „fuzzy” jellegét (felfelé és lefelé való elmosódottságát).

A „lefelé” történő elhatárolást a munkássággal szembeni antagonizmusra építették, „felfelé” viszont ez az elv már csak azért sem működik, mert Ehrenreichék az adott rend fenntartásának feladatán keresztül határozták meg az új osztályt, tehát valójában a „szolgálati osztály” teóriáját melegítették fel.

A konstrukció *ellentmondásossága* csak részben származott abból, hogy következetlenül használták az osztály fogalmát: hol tényleges társadalmi entitásnak, hol pedig absztrakt rendezőfogalomnak tekintették. A probléma inkább abból ered, hogy 1. a lényegét tekintve makrofunkcionális definíció kijelöl-e egyáltalán önálló strukturális pozíciót, s ha esetleg igen, 2. az alapfunkciót miért csupán az értelmiségiek és a vezető beosztásúak birtokolják, illetve 3. egyélesen mutatja-e fel ezt a funkciót a kulturális reprodukció minden szereplője? A válaszok hiánya azt jelzi, hogy Ehrenreichék – habár újszerű alapokon próbálták elvégezni adott foglalkozási csoportok aggregálását – az integratív jegyek keresése közben akarva-akaratlanul is figyelmen kívül hagyták az ellentmondásos mozzanatokot. A neomarxisták egy csoportja éppen ez utóbbiakra építette koncepcióját.

Változatok a strukturális ellentmondásokra

Az első lépést ezen az úton G. Carchedi konstrukciója (1975; 1977) képviselte. Az ő új középosztálya a *tőkefunkció* és az „*összmunkás*” („kollektív munkás”) funkció között egyensúlyoz, s helyzetét – Ehrenreichék álláspontjától eltérően – nem a tőkefunkció szolgálata dominálja. Egyaránt elláthatja mind a globális tőkefunkciót, mind pedig a kollektív munkás funkciót, ám az előbbit ellátva is megőrzi gazdasági elnyomottságát (hiszen nem tulajdonosa a termelési eszközöknek), az utóbbinak megfelelően sem veszíti el elnyomó jellegét. Az új középosztály tagjai félig a tőkések és félig a munkások oldalán állnak, de bármire közelítse is őket helyzetük, az ellentmondást (a gazdasági értelemben vett elnyomó/elnyomott szerep egyidejűségét) viszik magukkal, ugyanis éppen ez helyzetük alapja. Ebben az értelmezési keretben például a proletarizálódási folyamat is igen differenciált értelmezést kap: az *összmunkás funkció* felerősödésének felel meg, s ez nemcsak azt jelenti, hogy a korábban magasabbra értékelt

képességek ára esik a munkaerőpiacon, hanem azt is, hogy a globális tőkefunkciónak való megfelelés eliminálódik, illetve más csoportoknál jelenik meg.

Azt nem állíthatjuk, hogy Carchedi empirikus tesztelésre alkalmas elképzeléssel állt elő. Teoretikus absztraktságú funkcióival valójában felpuhította a strukturális csoportok közti határvonalakat, ezzel már önmagában is kérdésessé téve némileg leegyszerűsítő dichotómiájának empirikus alkalmazhatóságát. Elemzése túlságosan is kötődött az anyagi reprodukció világához,³⁰ innen származtak alapkategóriái, s az új középosztályt is gazdasági értelemben határozta meg. Egyébként ő maga tisztában volt az egydimenziós megoldás hiányosságai-val, és később – legalábbis a szemléleti pozíció szintjén – Poulantzas hármass kritériumrendszerét (gazdasági, politikai, ideológiai) tette magáévá.³¹

Bármennyire vitatható volt is Carchedi konstrukciójának néhány eleme, hozzájárulását a fehérgallérosok helymeghatározásához mindez nem kérdőjelezte meg. A hetvenes évek neomarxista hullámában elsők között emelte be az összetett és ellentmondásos helyzetet a csoportképző strukturális faktorok közé. Az ellentmondásos vonások felmutatásában Carchedihez hasonló, ám végkövetkeztetéseiben tőle alapvetően eltérő teóriájában E. O. Wright (1976: 98; 1978) elutasított minden olyan megoldást, mely a fehérgalléros aggregátum egészét avagy egyes csoportjait valamiféle új osztályként definiálta. Nem fogadta el sem az „egyszerű polarizálódás”, sem az „új kispolgárság” koncepcióját, s meglehetősen ambivalensen viseltetett a kulturális termelés viszonyai alapján konstruált új tudásosztályokkal (Gouldner 1979; Konrád–Szelényi 1989; Ehrenreich–Ehrenreich 1977) szemben is (Wright 1985: 37–42). Míg ezek – s az egymásnak ellentmondó kettős funkció bázisán Carchedi is – egy önálló osztályt tételeztek, addig Wright szerint az *ellentmondásos helyzet/pozíció* (contradictory location) lényegében csak osztályközi csoportok képződéséhez vezet.

Az osztályhelyzet alapját a tőke/munka viszony dimenzióit képező – a termelési és pénzeszközök, a munkaerő, valamint a beruházások és az erőforrások-allokációk feletti – rendelkezési jogokban Wright (1978: 67–74, 46–47) jelölte meg. E weberi asszociációkat ébresztő nézőpontból mindössze két tiszta osztályhelyzet létezik: az ellenőrzést kezükben tartók (*tőkések*) és az abból kizártak (*munkások*). Is-is pozíciók az egyik, sem-sem pozíciók a másik oldalon. Wright harmadik „tisza” osztályként felvette a kisárutermelés bázisán képződő, alkalmazottakat nem foglalkoztató *kispolgárságot*. A társadalomszerkezet azonban Wright szerint is jóval bonyolultabb ennél: az osztályviszonyokban számos olyan pozíció található, amely objektíve ellentmondásos helyzetbe ágyazódik be. Azaz: adott dimenzióbeli rendelkezési *lehetőség*hez más dimenzióbeli *kizártság* társul, s mindezek fokozatokban is megnyilvánulhatnak. Nem az a feladat tehát, hogy ezeket az ellentmondásokat egy mesterséges osztályozás segítségével eltüntessük, hanem hogy „saját jogukon” megjelenítsük őket.

A megjelenítés Wrightnál a fehérgalléros aggregátum felosztásához vezet. Nem egy, hanem *három strukturális pozíciót* is birtokolnak tagjai: a vezetési

hierchiába nem tartozók és a munkafolyamatban adott típusú autonómiával (Wright 1978: 4–7) nem rendelkezők a munkásosztály részét képezik; a vezetési hierarchia lépcsőin elhelyezkedők a munkásság és a tőkésök között foglalnak el ellentmondásos pozíciót; a munkavégzési autonómiát élvezők pedig a munkásság és a kispolgárság közötti ellentmondásos pozíciót birtokolják. Az egyes csoportok természetesen eltérő módon helyezkednek el az osztálytérben: a menedzserek és a magas rangú tisztviselők egy része beékelődik a domináns osztályba, az irodai dolgozók legnagyobb része pedig a munkásságba (Wright 1978: 11–12).

Wright teóriáját nyugodtan nevezhetjük a *felosztatott új középosztály* koncepciónak is. A „tisztá” és az „ellentmondásos” helyzetek rendszerbe foglalásával igen differenciált sémát formált ugyan, ám a konstrukció egyes elemeiben (pl. az „objektivista” szemléletmód, a cselekvés-problematika hiánya, a „félíg-autonóm” alkalmazottak kategóriája stb. miatt), továbbá operacionalizálhatóságában is vitatható.³² A fehérgallérosok helymeghatározását illetően a probléma – véleményem szerint – jórészt abból adódik, hogy Wright „felosztási” kritériumai nem megszakításos jellegűek, s ezért a határvonalak meghúzása meglehetősen esetlegesnek tűnik.

Amit Wright ellentmondásos elhelyezkedésnek nevezett, azt R. Crompton és J. Gubbay (1977) a „strukturális ambiguitás” fogalmával írta le. A már Crozier ötvenes évekbeli fogalmi készletében is szereplő kifejezéssel némileg tágabb értelmezést adtak a jelenségnek. Az osztályhelyzet szempontjából fontosnak találták megkülönböztetni egymástól azt, hogy a birtokolt pozícióhoz az ellenőrzés, a koordinált végrehajtó munka avagy mindkettő funkciója társul-e, a munkaszervezet állami vagy magán, profitelvű avagy sem (Crompton–Gubbay 1977: 167). Mindezen tényezők az objektív érdekek szempontjából voltak fontosak. Ugyanakkor különbséget tettek objektív alapú cselekvésiirány, valamint a cselekvők szubjektív helyzetértelmezései és tényleges cselekvései között is. A fehérgallérosokra érvényes strukturális ambiguitást három ponton jelezték: a birtokolt pozíciók kettős jellegében, a koherens érdekek hiányában, továbbá a cselekvési reakciók ellentmondásosságában. Úgy vélték, hogy ezt az ellentmondásosságot a fehérgallérosok szervezeti és kollektív cselekvései inkább erősítik, mint oldják. Azt írták le ők is, mint Carchedi: hogyan pulzálnak a társadalomszerkezeti dichotómia pólusai között.

Ez az elemzés valamivel differenciáltabb módon jelenítette meg az ellentmondásos helyzetet, felvillantotta a cselekvési dimenziót is, ám újfajta helymeghatározást nem eredményezett. A kör mintha bezárult volna. A marxista osztályelemzések a vállalt szemléleti pozíció talaján foglyaivá váltak a *Nagy Független Változó*nak, a termelési viszonyoknak. Ez magyarázza a társadalomban elfoglalt helyet, ez határozza meg a cselekvés problematika alárendelt szerepét, ez teszi általános értelmezési keretté a dichotóm társadalomképet, ez teszi egyirányúvá az érvelést és korlátozza a más irányú összefüggések figyelem-

be vételét. Ez a – Wright kifejezését kölcsönvéve – *strukturális korlátozás* (Wright 1978: 22) más csoportok társadalmi elhelyezése kapcsán kevésbé hangsúlyos talán, a fehérgallérosok helymeghatározása tekintetében azonban szembevetendő.

Kifelé az erőteréből?

A hetvenes évek vége felé ismét kiújult a középrétegek helyéről szóló vita Franciaországban.³³ Míg azonban a korábbi diszkussziókat a marxista terminológia és a marxizmussal való számvetés határozta meg, addig ebben az időszakban mindez háttérbe szorult, s fokozatosan újfajta „beszédmódnak” adta át helyét. Természetesen nemcsak a nyelvezet volt új, hanem a látásmód is: elutasították a „redukcionista” struktúraelméleteket. Pierre Bourdieu (1986)³⁴ és Luc Boltanski (1981) ebből a szemléleti pozícióból kiindulva értelmezték újra az osztályoknak nevezett társadalmi aggregátumok fogalmát, s helyezték más összefüggések közé a fehérgallérosok helymeghatározásának kérdését.

Bourdieu konstrukciójában – korábbi kategóriáit részben szintetizálva, részben megújítva – a társadalmat olyan dimenzionált erőterként ábrázolja, melynek alapidimenzióit a cselekvők által birtokolt és társadalmi előnyszerzésre alkalmas (tőkésíthető) javak nagysága, összetétele és ezek időbeli (a múlt és a jövőbeli lehetőségek által befolyásolt) változásai alkotják (Bourdieu 1986: 114). Az osztályhelyzet tehát a tág értelemben felfogott (anyagi, kulturális, társadalmi és egyéb) javak erőforrásként való birtoklásához, a velük való rendelkezési lehetőséghez és az ezekre támaszkodó cselekvési stratégiához („pályához”) kötődik.

A társadalmi kártyaasztal körül ülő cselekvők – másutt Bourdieu ezt a hasonlatot használja – a rendelkezésükre álló „kártyalapok” birtokában pozícióik javítására (veszteségeik elkerülésére, nyerési esélyeik növelésére, illetve a veszteségek időnként a játékszabályok megváltoztatására) törekszenek. A versenyzők objektív jellemzők alapján is aggregálhatók, függően tehát attól, hogy milyen színű és ütőerejű „kártyalapokkal” – azaz milyen típusú és nagyságú „tőkéekkel” – rendelkeznek. Bourdieu több tekintetben is kitágította a hagyományos marxista elemzést. Az objektív osztályhelyzet alapjait nem szűkítette le pusztán az anyagi viszonyokra, igen sokféle egyéb „független változót” is figyelembe vett. Ezek között külön kiemelte a jobb pozíciókhoz („kártyalapokhoz”) való hozzájutást meghatározó, kinyilvánított vagy éppen rejtett kiválasztási/kizárási elvek együttesét (Bourdieu 1986: 102). A társadalmi osztályt azonban Bourdieu szerint nem lehet közvetlenül az objektív osztályhelyzetből levezetni, mert ez önmagában véve csak lehetőség. Az osztály sokkal inkább abból a struktúrált erőteréből eredeztethető, mely megszabja a birtokolt erőforrások („kártyalapok”)

mindegyikének értékét és ez utóbbiaknak a cselekvők által követett stratégiákra gyakorolt hatását (Bourdieu 1986: 106).

Ezeket a strukturális viszonylatokat – következőképpen magukat a strukturális csoportokat is – az a társadalmi gyakorlat alakítja ki, melyben az erőforrásaikra támaszkodó cselekvők különböző egyéni és kollektív cselekvési stratégiák³⁵ során határozzák meg egymáshoz, illetve a játékszabályokhoz való viszonyukat.

A középrétegek ebben a térben sajátos hellyel (cselekvési pályákkal) jellemezhetők. Ők az igen jó „kártyalapokkal” rendelkező burzsoázia és a rossz „lapleosztáson” érdemben változtatni nem tudó munkásság között helyezkednek el. Egyes csoportjai (pl. vezető tisztviselők és bizonyos értelmiségi csoportok) inkább a jó „lapjárásúakhoz”, mások (pl. az irodai dolgozók) inkább gyengé „lapokkal” rendelkezőkhöz állnak közelebb.³⁶ Számottevő anyagi „tőkéjük” nem lévén, elsősorban több-kevesebb kulturális „tőkéjükre” próbálnak támaszkodni. Cselekvési stratégiáikat nem pusztán pozícióik fenntartása, hanem javítása szándékával (azaz a megszerzendő lapok reményében) játsszák. Tekintetük felfelé irányul, jobb „lapjárásra” várnak, amiben ha ők nem is, de gyermekeik részesülhetnek.

Ez a középrétegekről festett kép távolról sem új,³⁷ Bourdieu valójában csak megismételte Crozier másfél évtizeddel előbbi megállapításait. Új volt azonban a felvázolt értelmezési keret, mindenekelőtt az osztályteória nyelvezete. Bourdieu-t követő kísérletében Boltanski eloldozta a fehérgallérosokat az osztályproblematikától.

Az igazgatás és az irányítás különböző szintjein helyet foglaló „káderek” társadalmi helyének és szerepének bemutatását részéről az is motiválta, hogy ez a foglalkozási-beosztási kör szinte csak Franciaországban jutott el kollektív identitáshoz. Ebben szakszervezeti mozgalmak és a francia társadalomnak a foglalkozási-beosztási címkeket respektáló gyakorlata³⁸ is szerepet játszottak. Eredetileg – a harmincas években – az egyetemet végzett ipari mérnökök csoportjait nevezték így, akik szakmai szövetségekbe tömörülve jogi értelemben vett identitást és szociálpolitikai értelemben vett védettséget kívántak nyújtani tagjaiknak. A második világháborút követő bürokratikus expanzió ugyanakkor felduzzasztotta és heterogénné tette ezt a csoportot, melybe beletartozott immár a magát alsó szintű irányítói posztra felküzdő munkás, valamint a szolgáltatásban dolgozó igazgatási ügyintézők sokasága is. Ez Boltanski szerint a „káder” titulus „szimbolikus inflációját” és a határvonalak elmosódását eredményezte.

A társadalmi csoportképződés természetes modelljét az jellemzi, hogy a csoport mintatípusát alkotó „magból” kifelé haladva egyre kevésbé egyértelműek a csoporttagság kritériumai, egyre nehezebbé válik a világos határvonalak meghúzése. Ezért utasítja el Boltanski az osztályelemzések „taxonomikus rigiditását”, hiszen az megszakításos és egymást kölcsönösen kizáró kategóriákkal dol-

gozik. A „káderek” helymeghatározásának öt alapesetét rekonstruálja (1. autonóm osztály a tulajdonosok és a munkásság között, 2. a tulajdonosok természetes szövetségesei a munkássággal szemben, 3. a munkásság természetes szövetségesei a tulajdonosokkal szemben, 4. a tulajdonosok helyébe lépő új uralkodó osztály, 5. a munkásság helyébe lépő új alárendelt osztály). Néha igen közel került ugyan a második szemléleti pozícióhoz,³⁹ ennek ellenére *elutasította* a „káderek” osztályként való definiálásának minden „szubsztancialista” kísérlését. Főként a tisztán objektív alapon történő osztálykonstrukciókat kifogásolta. Elismerte, hogy vannak olyan kényszerként ható struktúrált objektív faktorok, melyek módosítják és korlátozzák a társadalmi cselekvést. A kollektív identitást azonban maguk a *társadalmi küzdelmek* alakítják ki, azáltal, hogy csoportokat definiálnak, befogadnak vagy kirekesztenek embereket, megteremtik a jövőbeli cselekvés stabil kereteit, s mindezt társadalmanként változó formában (Ross 1987: 19). Bírálta ugyan a hagyományos osztályelemzéseket, ám nem dolgozott ki alternatív teóriát.⁴⁰ Szerinte a társadalmi osztályok nem természetes alapokon nyugszanak, hanem az őket létrehozó társadalmi csoportok történelmileg változó termékei. Boltanski interpretációjában a „káderek” nem osztályt, hanem sokkal inkább heterogén és nehezen meghatározható csoportot alkotnak, legfőképpen azért, mert más osztályokhoz való viszonyukat nem közös érdekek határozzák meg.

Kifelé a teóriából?

A fehérgallérosokról a „Marx–Weber erőterben” folyó vita lényegében az angolszász társadalmi viszonyokhoz és társadalomtudományi terephez kötődött. Már a francia kitekintés is jelezte, hogy a kérdés nem szakítható el társadalomtörténeti előzményeitől és kulturális közegétől. Ezért az elmélettörténeti áttekintés végén rövid időre érdemes újra visszatérni a fehérgallérosok szociológiáját útjára bocsátó német alkalmazotti szociológiához. Mi történt az ötvenes és hatvanas évek nagy teljesítményei (Croner 1962; Bahrtdt. 1958; Dahrendorf 1959) után?

A német szociológiának az alkalmazottak iránti érdeklődése továbbra sem csökkent, sőt bizonyos területeken (pl. a munkaszituáció analízisében) talán még nőtt is. Mindez azonban a *hangsúlyok megváltozását* tükrözi. Az utóbbi egy-két évtizedben a történeti kutatásokra⁴¹ és a munkaszituáció empiriájára⁴² épülő szakmai „gyűjtőmunka” vált uralkodóvá, s megritkultak az alkalmazottak helymeghatározására irányuló teoretikus törekvések. Ez jórészt azzal is magyarázható, hogy a német alkalmazotti szociológia a lehetséges strukturális pozíciókat már jó ideje felvázolta, s utóbb azt próbálta nyomon követni, hogyan mozognak az alkalmazotti csoportok e pozíciók között.

A hatvanas évek óta ismét központi problémaként fogalmazódott meg a csoporthelyzet és a csoportmagatart  s diszkrepanci  j  nak magy  r  zata (a munk  sok  hoz közelítő t  rsadalmi  gazdas  gi helyzetük ellenére hevesen elutasítják, hogy munkásként határozzák meg önmagukat), továbbá a munkaszituáció szerkezeti változásainak (automatizálás, racionalizálás) az alkalmazottak társadalmi    t  vols  gtudat  ra   gyakorlati hatása (Mangold 1981: 26). Megmaradt ugyan továbbra is társadalomelméleti és a politikai kontextus figyelembevételének hagyománya (Mangold 1981: 26),   m az alkalmazotti csoportok mozg  s  t leíró jellegzetes kategóriákká a *homogenizáció*   s a *differenciálódás* (lásd például Pappi 1988), a *közeledés*   s a *távolodás* (Kocka 1981b: 193  205; Kudera et al. 1983), a *mentalitás*   s a *részvétel* (Braun  Fuhrmann 1970; Littek  Heisig 1986; 1991) stb. v  lta  k.

A külső megfigyelő (Lane 1985) számára a német alkalmazottak társadalmi el  k  l  n  l  se az angolsz  s terephez képest még mindig sokkal erőteljesebbnek tűnik (  mondhat  , hogy a történelmileg kialakult társadalomszerkezeti és kulturális elrendeződések meger  s  tett  k a német fe  r  gall  rosok különleges poz  ci  it  ),⁴³ s ezt a német kutatók (pl. Kudera et al. 1983) is alátámasztani látszanak. Vannak azonban, akik ezt egészen másként látják. Jürgen Kocka egyenesen azt a *hipotézist* fogalmazta meg, hogy valójában vége a tradíciónak, s az alkalmazotti kérdésnek már csak történeti jelent  sege van. Szerinte az alkalmazotti l  t már nem jelent objektíve elválasztó    gall  rvonalat   és magatartási el  k  l  n  l  st, s ezért megsz  nik annak a tudományos létjogosultsága, hogy alkalmazottakról és munkásokról beszéljünk. Az   j társadalomtudományi viták már *nem az alkalmazottakról általában, hanem azon bel  l  i kategóriákról* sz  lnak. Azokban az országokban (pl. az Egyesült   llamok), ahol a munk  s  alkalmazott különbség nem volt olyan éles és társadalmilag jelentős, mint Németországban, ott az alkalmazottakkal kapcsolatos társadalomtudományi kutatások és viták is kevésbé szisztematikusak voltak.   A német jelenre ugyanez érvényes. Az alkalmazottak olyan témává v  lta  k, amely iránt nem a jelenkor analitikusai, hanem inkább a t  rt  n  s  zek   rdekl  dn  k   (Kocka 1981: 129).

Ez    k  tdimenzi  s   hipotézis, amely egyszerre tart igényt empirikus és metodológiai   rv  nyess  gre. Ami az elsőt illeti: nyilván tudatosan kiélezett megfogalmaz  sr  l van szó, s ezért megfelelő adatok birtokában pro és kontra sorakoztathatók fel érvek mellett   és ellene is. Számomra azonban inkább a *metodológiai* dimenziónak van mondanivalója.

Az alkalmazotti/fe  r  gall  ros kutatások alapdilemm  ja, hogy erről a fölötébb erősen heterogén társadalmi kategóriáról megfogalmazhat  k  e a csoport egésze szintjén érvényes kijelentések. Az ilyen kísérletek kognitív értéke ugyanis eddig még többnyire megkérdőjeleződött. Kocka most valójában a    Crozier-formul  t   elevenítette fel, azt javasolv  n, hogy a bizonytalanul k  rvo-nalazhat   aggreg  t  m helyett az azt alkotó (  s jobban    param  terezhet  ) egyes csoportokat tegy  k kutatásunk tárgyává.

Erről a pontról megítélésem szerint – elismervén, hogy Kocka szándéka más volt – elindítható egy *induktív* építkezés. A feladat a továbbiak során nem az, hogy egy eleve tételezett társadalmi aggregátum strukturális viszonyait rávetítsük az azt alkotó csoportokra, hanem hogy empirikusan megragadható alkalmasított csoportokból kiindulva – Pappi szavaival szólva (1988) – hidaljunk át egy szociológiai szakadékot. Magyarázzuk meg, miként alkothatnak különböző gazdasági és foglalkozási kategóriák átfogóbb társadalmi csoportokat.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány egy nagyobb terjedelmű írás részben átdolgozott fejezete.
- ² Valójában nemcsak a két teória fogalmi apparátusa miatt jelenik meg az osztályproblematika a fehérgalléros alkalmazottak helymeghatározásában. „A közgondolkodásban a »kétkezi« munka a munkásosztály, a »nem kétkezi« a középosztály fogalmához kapcsolódik. Így ha meg akarjuk vizsgálni a »fehérgalléros« fogalom koherenciáját, és azt, hogy vajon a hagyományos dichotómia lényegi vagy csupán felszíni különbségekre épül-e, akkor értelemszerűen szembe kell néznünk az osztálystruktúra kérdésével” (Hyman (1981: 15).
- ³ „Az osztályelemzéseknek két dologgal kell megküzdeniük, két kérdésben próbálták újra-definiálni a marxi osztályelemzést. Az egyik: megpróbálják kitágítani az osztályelemzést, és valamiképpen bevonni ebbe a faji és nemi megkülönböztetést. (...) A másik probléma: a hagyományos marxi dichotómiával, a tőke–bérmunka ellentéttel kapcsolatos elégedetlenség. Az igazi feladat, hogy miképpen lehet az új középosztállyal boldogulni? Kialakult egy olyan értelmiségi és tisztviselő réteg az utóbbi évtizedekben, amelyik létszámát tekintve a hagyományos értelemben vett munkásosztályhoz képest is nagy, nagy a hatalmi súlya is, és nem lehet tudni, hogy ezek a tőke–munka ütközésében milyen szerepet fognak elfoglalni. Ennek az új középosztálynak vagy középrétegnek a konceptualizálása egy nagyon érdekes feladat az újmarxista szociológiában” (Szelényi 1983: 309).
- ⁴ Marx természetesen használta a „középosztály” kifejezést, de lényegében csak olyan konvencionális címkeként, melynek komolyabb teoretikus tartalma nem volt. A háromféle kontextusra (úgy mint 1. a felemelkedő polgárság, szemben az arisztokráciával, 2. a megelőző termelési rendszert képviselő „kispolgárság”, 3. a termelés szféráján kívüli csoportok) vonatkozóan lásd Hyman 1981: 47.
- ⁵ Weber nem zárja ki az osztályhelyzetre épülő kollektív cselekvést, de azt többnyire reaktív, illetve amorf közösségi cselekvésként tipizálja, avagy nagyon is specifikus feltételekhez köti (Weber 1967: 244–245; 1987: 306–307).
- ⁶ Összefoglalóan lásd Goldthorpe et al. 1968b.
- ⁷ Külön is hangsúlyozzák a családi életben belüli változásokat (Goldthorpe et al. 1968a: 174–178).
- ⁸ Kifejtik például, hogy az általuk vizsgált jómódú munkások, középosztálybelinek nevezhető anyagi és települési viszonyaik ellenére sem adták fel a Munkáspárt iránti politikai lojalitásukat (Goldthorpe et al. 1971: 73).
- ⁹ Egy másik munkájában ismét foglalkozott e jelenséggel. „Ezek olyan (női) foglalkozások, melyek a leginkább rutinizálódtak, melyekben a foglalkoztatási biztonság alacsony és a karrierkilátások igen-igen szerények. Az ilyen munkát végző nők nem egy kialakulóban lévő jómódú új középosztály tagjai, ellenkezőleg, ők egy általam korábban a fehérgalléros szektor »alsóosztályának« nevezett kategóriába tartoznak. A nők kettős kizsákmányolás

tárgyai: diszkriminációt szenvednek el a foglalkoztatási rendszerben, és rendszerint rájuk hárulnak az otthoni munka és a gyerekevelés terhei" (Giddens 1982a: 73).

- ¹⁰ Összefoglalását lásd 1982b: 29. Giddens struktúraelméletéről lásd még Horváth 1988: 50–59.
- ¹¹ Anyagi javak felhasználásának olyan közös mintái, melyek függetlenek attól, hogy az egyének hogyan értékelik másokhoz fűződő presztízsviszonyaikat. A disztributív csoportosítás főként a szomszédos csoportoktól való elkülönülést teszi hangsúlyossá (Giddens 1973: 109).
- ¹² A fehérgallérosok – főleg férfiakból álló – menedzseri, értelmiségi és igazgatási „felső osztályában” jelentős politikai erő lehetőségét látta, ám e meglátásnak a marxi formulától való eltérése ellenére is lehetségesnek tartotta, hogy közvetlenül Marxra támaszkodó új középosztály-analízis szülessen. Itt E. O. Wright *Class, Crisis and the State* című munkájára célzott (Giddens 1982: 73–74).
- ¹³ A cselekvés problémája (pl. az osztálytudat, a szolidaritás, az érdekvédelmi mozgalom, a politikai alapállás stb. formájában) természetesen megjelent az egyes osztályok strukturálódásának bemutatása során, ám mégsem vált hangsúlyossá. A giddensi teória értékelésére vonatkozóan lásd még Prandy et al. 1982: 184–185; Horváth 1988; Pokol 1991: 83–84. Pokol a „kettős-kötésű struktúra” (duality of structure) giddensi koncepcióját éppen a cselekvő megjelenítése szempontjából tartja továbbgondolhatónak saját elméleti rendszerében.
- ¹⁴ „A juttatási rendszer képét (...) széles foglalkozási kategóriák hierarchiája alkotja; minden egyes kategória különböző helyet képvisel az anyagi és nem anyagi természetű juttatások skáláján. Bár nagyjából el lehet határolni egymástól ezeket a kategóriákat, gyakorlatilag nem határoznak meg egy-egy külön társadalmi osztályt. Ennek oka részben az, hogy a juttatási hierarchia nem mutat éles szakadásokat vagy határozott választóvonalat a fő foglalkozási csoportok között. Általában a juttatások áramlása fokozatos kontinuitás formájában jelenik meg, s nem élesen elkülönülő lépcsőfokok alakjában (Parkin 1972: 24).
- ¹⁵ „Ami ebből hiányzik, s ami kétértelműséghez vezet (...) az az, hogy nem gondolja végig, miként vezet kirekesztő elzáródáshoz a munkamegosztási pozíciók hierarchiája, továbbá azok a mechanizmusok, melyeken keresztül az egyén bekerül ebbe a hierarchiába, és mozog szintjei között” (Prandy et al. 1982: 185).
- ¹⁶ „Az a tény, hogy a piac működési elvei – és nem más kritériumok – nyertek polgárjogot a juttatások legfőbb meghatározóiként, természetesen nem független attól, hogy az uralkodó osztály foglalkozásait jól jegyzi a piacon” (idézi Prandy et al. 1982: 187).
- ¹⁷ Lásd Westergaardnak a magyar kiadáshoz 1984-ben írt szerzői előszavát (Westergaard–Resler 1985: 15–16).
- ¹⁸ „...a hatalom, a vagyon, a biztonság és a lehetőségek objektív különbözősége létrehoz-e és miként olyan csoportokat, amelynek tagjai tudatában vannak közös helyzetüknek. És ha igen, akkor kialakítja-e az azonos helyzet felismerése a másokéval szemben álló közös érdeknek ... a tudatát, vagy ellenkezőleg: szétforgácsolja-e őket különálló csoportokra, amelyekben minden politikai felhajtóerő nélkül az egyén társadalmi státusz iránti sóvárgása válik uralkodóvá” (Westergaard–Resler 1985: 25).
- ¹⁹ „...mert a »közép« kifejezés az egyenlőtlenség olyan struktúrájára utal, amelyben a megkülönböztetések legfontosabb alapja a státusz” (Westergaard–Resler 1985: 60).
- ²⁰ „Az alacsony szintű »fehérgallérosok« körülményei számos tekintetben a fizikai munkásokéival azonosak, és pedig ma sokkal inkább, mint korábban. Társadalmi szemléletüket és elkötelezettségüket tekintve azonban félig-meddig még ma is távol állnak a fizikai munkásoktól” (Westergaard–Resler 1985: 437).

- ²¹ A koncepció értékelésére vonatkozóan lásd Hyman 1983: 26–28; Goldthorpe 1982: 162–163; Ross 1987: 7–38.
- ²² Ross az öngazgatási koncepciót tartja Mallet teóriája központi elemének (Ross 1987: 14).
- ²³ Ross figyelemre méltó megjegyzése szerint, még a kifejezetten antimarxista társadalomelméleti ambíciójú Touraine is kénytelen volt marxizmus ellenes érvelését jórészt a marxizmuson keresztül kifejezteni.
- ²⁴ „Lázadnak a hierarchikus szervezet ellen, lázadnak munkájuk fragmentációja és tartalmatlansága miatt, továbbá lázadnak társadalmi privilégiumaik teljes vagy részleges elvesztése ellen. (...) A hierarchiával és az autoritással szembeni fellépésük szerves része – az értelmiségi »középosztály« tagjaiként élvezett – korábbi privilégiumaik visszaállítására irányuló követeléseiknek. Magukra (és csak magukra) nézve nem tartják érvényesnek a proletarizálódást, és feltételezik, hogy képesek azt elkerülni, hiszen saját maguknak köszönhetik a munkásokhoz viszonyított jobb helyzetüket is. Ennélfogva kollektív küzdelmeik ambiguitását nem annyira anti-kapitalista, hanem sokkal inkább anti-monopolista jelleg uralja” (Gorz 1983: 87).
- ²⁵ Alacsonyabb beosztású alkalmazottak, tisztviselők.
- ²⁶ Az Althusser által képviselt ismeretelméleti felfogással való rokonságára vonatkozóan lásd Hyman 1983: 33.
- ²⁷ A tézis értékelésére vonatkozó irodalom tekintetében lásd Ross 1987: 34.
- ²⁸ Ennek kritikájára és a „determináció módjaira” (strukturális korlátozás, kiválasztás, közvetítés és átalakítás) vonatkozóan lásd Wright 1980. A „lineáris gondolkodás” bírálatára vonatkozóan lásd még Bourdieu 1986: 107.
- ²⁹ Barbara és John Ehrenreich 1977; lásd még Hyman–Price 1983: 106–110. A tanulmány – a főként más baloldali szerzőktől származó kritikákra adott válaszokkal – kibővített változatát lásd Walker 1979.
- ³⁰ Az ezt kifogásoló kritikák közül lásd Johnson 1977.
- ³¹ „Elemzésem az új középosztállyal kapcsolatos kérdések közül csak a gazdaságiakkal foglalkozik (...) és csak érinti az ideológiáját és politikáját. Azonban egyetlen konkrét társadalomban létező osztályt sem lehet csupán gazdasági szempontból meghatározni: a gazdasági jellemzés szükséges, de nem elégséges (...) mivel egy osztályt gazdasági, politikai és ideológiai jellemzőik alapján kell meghatározni” (Carchedi 1977: 45, 49).
- ³² Az operacionalizálás nehézségeit ő és munkatársai is hangoztatták. Lásd Wright et al. 1982.
- ³³ A középréteg problematikára vonatkozó áttekintésben nagymértékben támaszkodom G. Ross tanulmányára (1987).
- ³⁴ A műből vett idézeteket az 1986-os kiadásból fordítottam.
- ³⁵ E cselekvési stratégiák közül Bourdieu külön is kiemeli a rekonverziós stratégiát, amely célja szerint lehet „fennmaradási” és „kompetitív” jellegű is (Bourdieu 1986: 125–168).
- ³⁶ Lásd a társadalmi pozíciók terét ábrázoló diagrammot (Bourdieu 1986: 128–129).
- ³⁷ „Bourdieu-nek a társadalmi osztályokkal kapcsolatos nézőpontja végül is hagyományos kispolgárság-leíráshoz vezetett” (Ross 1987: 19).
- ³⁸ Erre és a káderekkel kapcsolatos francia irodalmakra lásd Ross 1987: 19, 36.
- ³⁹ Erre vonatkozóan lásd Stephen J. McNamee-nek Boltanski könyvéről írott recenzióját (*American Journal of Sociology*, vol. 94. Nr. 3. November 1988. 661–663).

- ⁴⁰Kritikusai ezen a ponton is elmarasztaljk  t. Lásd Ross 1987: 19.
- ⁴¹Ezt leginkább Jürgen Kocka (1981a; 1981b) kiemelkedő munkássága fémjelzi.
- ⁴²Erre vonatkoz on igen jó összefoglalást ad Christel Lane (1985).
- ⁴³Lane szerint a következő tényezők játszanak szerepet e helyzet fenntartásában: 1. az alkalmazottak viszonylag magas iskolai végzettsége, továbbá az a jól  r z tt hagyomány, mely ösztönzi a szakismeretek respekt ci j t és a szakmai szintek hivatalos bizonyítvánnyal való elismertetését; 2. az alkalmazottak különleges közjogi és munkajogi státusza, védettsége; 3. történelmileg kialakult   k z poszt lyszer    arculata; 4. e foglalkozási kategóriák kisebb mértékű el  iesed se Lane (1985: 319).

Hivatkozások

- Bahr t, Hans Paul 1958. *Industrieb rokratie*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag
- Boltanski, Luc 1981. *Le Cadres*. Les Editions de Minuit. Paris. Az angol nyelvű kiadás: *The Making of a Class: Cadres in French Society*. New York: Cambridge University Press 1987.
- Bourdieu, Pierre 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat
- 1986. *Distinction*. London/New York: Routledge & Kegan Paul. A francia eredeti: *La Distinction*. Paris: Les Editions de Minuit, 1979. Az els  angol nyelv  kiad s: *Distinction*. London: Routledge & Kegan Paul 1984.
- Braun, S.–J. Fuhrmann 1970. *Angestelltenmentalit t*. Neuwid/Berlin
- Bulbeck, Chilla 1980. A New Approach to Occupational Power: Poulantzas and Class Power. In: D. Dunkerley–G. Salaman (eds.) *Organization Studies*. London/Boston/Henley: Routledge & Kegan Paul, 186–215.
- Carchedi, Guglielmo 1975. On the Economic Identification of the New Middle Class. *Economy and Society*, (Vol. 4), 1 (March)
- 1977. *On the Economic Identification of Social Classes*. London: Routledge & Kegan Paul
- Carter, Robert 1985. *Capitalism, Class Conflict and the New Middle Class*. London/Boston/Melbourne/Henley: Routledge & Kegan Paul
- Crompton, Rosemary–Jon Gubbay 1977. *Economy and Class Structure*. London: Macmillan
- Croner, Fritz 1962. *Soziologie der Angestellten*. Köln/Berlin: Kiepenheuer & Witsch
- Crozier, Michel 1971. *The World of the Office Worker*. Chicago/London: The University of Chicago Press
- Dahrendorf, Ralph 1959 (1972). *Class and Class Conflict in an Industrial Society*. London: Routledge & Kegan Paul
- *Konflikt und Freiheit*. München: Piper & Co.
- Ehrenreich, Barbara–John Ehrenreich 1977. The Professional-Managerial Class. *Radical America*, (Vol. 11), 2 (March–April)
- Felek Gy bor 1988. A   feh rgall rosok   szociológiai kutat s nak t rt net hez. *Szociol gia*, 4, 433–453.
- 1995. A   Marx–Weber er t r   el t rt net hez. *T rsadalomkutat s*, 1–4, 70–93.

- Gallie, Duncan 1978. *In Search of the New Working Class*. New York: Cambridge University Press
- Garaudy, Roger 1969. *Le Grand tournant du socialisme*. Paris: Gallimard
- 1970. *Toute la vérité*. Paris: Grasset
- Giddens Anthony 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson
- 1976. *New Rules of Sociological Methods*. London: Hutchinson
- 1982a. *Sociology*. Macmillan
- 1982b. Power, the Dialectic of Control and Class Structuration. In: A. Giddens–G. Mackenzie (eds.) *Social Class and the Division of Labour*. Cambridge: Cambridge University Press
- Goldthorpe, John 1982. *On the Service Class, Its Formation and Future*. In: Giddens–Mackenzie (eds.) 1982, 162–185.
- Goldthorpe, John–David Lockwood–Frank Bechhofer–Jennifer Platt 1968a. *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour*. Cambridge
- – – – 1968b. *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*. Cambridge
- Gorz André 1964. *Stratégie ouvrière et néocapitalisme*. Paris: Seuil
- 1976. Technology, Technicians and Class Struggle. In: André Gorz (ed.) *The Division of Labour: the Labour Process and Class-Struggle in Modern Capitalism*. Brighton: Harvester. Az eredeti megjelenés éve: 1971. *Technicians and the Class Struggle* címen részletek Hyman–Price (eds.) 1983: 82–87.
- 1983. *Technicians and the Class Struggle*. In: Hyman–Price (eds.) 1983.
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. The Seabury Press
- Horváth Ágnes 1988. Életesélyek aszimmetriája. *Társadalomkutatás*, 4, 50–59.
- Hyman, Richard 1983. *White-Collar Workers and Theories of Class*. In: Hyman–Price (eds.) 1983.
- Hyman, Richard–Robert Price (eds.), *The New Working Class? White-Collar Workers and their Organizations*. London/Basingstoke: Macmillan
- Johnson, Terry 1977. What is to be Known? The Structural Determination of Social Class. *Economy and Society*, (Vol. 6) 2 (May), 194–223.
- Kocka, Jürgen 1981a. *Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850–1980*. Vandenhoeck & Ruprecht
- 1981b. *Angestellte im europäischen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Konrád György–Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat
- Kudera, Werner–Konrad Ruff–Rudi Schmidt 1983. Blue collar – white collar: grey collar? Zum sozialen Habitus von Arbeitern und Angestellten in der Industrie. *Soziale Welt*, 2, 201–227.
- Lane, Christel 1985. „White-Collar Workers in the Labour Process: the Case of the Federal Republic of Germany. *The Sociological Review*, (Vol. 33) 2, (May) 298–326.
- Littek, W.–U. Heisig 1986. Rationalisierung von Arbeit als Aushandlungsprozess. Beteiligung bei Rationalisierungsverläufen im Angestelltenbereich. *Soziale Welt*, (37) 2–3, 237–262.
- 1991. Competence, Control, and Work Redesign: Die Angestellten in the Federal Republic of Germany. *Work and Occupations*. (Vol. 18) 1 (February), 4–28.

- Lockwood, David 1958 (1969). *The Blackcoated Worker. A Study in Class Consciousness*. London: Allen & Unwin
- Makó Csaba 1985. *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Mallet, Serge 1963. *La nouvelle classe ouvrière*. Paris: Éditions du Seuil
- 1975. *The New Working Class*. Nottingham: Spokesman Books
- *The New Working Class*. In: Hyman–Price (eds.) 1983.
- Mangold, Werner 1981. *Angestelltengeschichte und Angestelltensoziologie in Deutschland, England und Frankreich*. In: J. Kocka (hrsg.) 1981.
- Mann, Michael 1973. *Consciousness and Action among the Western Working Class*. London: Macmillan
- Marx, Karl 1967. *A tőke*. I. könyv. MEM. 23. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1974. *A tőke*, III. könyv MEM. 25. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1976. *Értéktöbblet-elméletek*. I. MEM. 26/I. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Mills, C. Wright 1951. *White Collar. The American Middle Classes*. New York: Oxford University Press (Magyar nyelvű részletek: C. W. Mills: Hatalom–politika–technokraták. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.)
- Pappi, Franz Urban. 1988. A kispolgárság és az új középosztály. A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. *Szociológiai figyelő*. 3, 21–32. ELTE
- Parkin, Frank 1971. *Class Inequality and Political Order*. London: MacGibbon and Kee
- 1974. Strategies of Social Closure in Class Formation. In: F. Parkin (ed.) *The Social Analysis of Class Structure*. London
- 1979. *Marxism and Class Theory*. London: Tavistock
- Pokol Béla 1991. *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. FKI
- Poulantzas, Nicos 1975 (1978). *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books. Az eredeti francia kiadás éve: 1974.
- 1983. *The New Petty Bourgeoisie*. In: Hyman–Price (eds.) 110–112.
- Prandy, Kenneth–Alexander Stewart–Robert Martin Blackburn 1982. *White-Collar Work*. London/Basingstoke
- – – 1983. *White-Collar Unionism*. London/Basingstoke
- Ross, George 1987. Destroyed by the Dialectic. Politics, the Decline of Marxism, and the New Middle Strata in France. *Theory and Society*, (Vol. 16) 1, 7–38.
- Stewart, Alexander–Kenneth Prandy–Robert Martin Blackburn 1980. *Social Stratification and Occupations*. London/Basingstoke: MacMillan
- Szelényi Iván 1983. Az amerikai szociológiáról. *Szociológia*, 3.
- Touraine, Alain 1971a. *The Post-Industrial Society*. New York: Random House
- 1971b. *The May Movement*. New York: Random House
- 1977. *Self-Production of Society*. Chicago: University of Chicago Press
- Walker, Pet (ed.) 1979. *Between Labour and Capital*. Hassocks, Sussex
- Weber, Max 1967. *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- 1992. *Gazdaság és társadalom*. 2/1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Westergaard John–Henrietta Resler 1975 (1985). *Class in a Capitalist Society. A Study of Contemporary Britain*. Harmondsworth: Penguin. Magyarul: *Osztály egy kapitalista társadalomban*. Gondolat 1985.

Wright, Erik Olin 1976. Class Boundaries in Advanced Capitalist Societies. *New Left Review*, 98.

– 1978. *Class, Crisis and the State*. London: New Left Books, 98.

– 1980. Class, Occupation and Organization. In: D. Dunkerley–G. Salaman (eds.) *Organization Studies*. London/Boston/Henley: Routledge & Kegan Paul, 1–30.

– 1985 (1987) *Classes*. London: Verso

Wright E. O.–C. Costello–D. Hachen–J. Prague 1982. The American Class Structure. *American Sociological Review*, (Vol. 47) December, 709–726.

